

‘Taaldaden. Over intertekstualiteit in “Van den vos Reynaerde”’

André Bouwman

bron

André Bouwman, ‘Taaldaden. Over intertekstualiteit in “Van den vos Reynaerde”.’ In: Jozef D. Janssens et al., *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1998, p. 125-143, 322-327.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bouw008taal01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

Taaldaden

Over intertekstualiteit in Van den vos Reynaerde.

A. Th. Bouwman

Inleiding

Sinds de jaren tachtig is intertekstualiteit in de literatuurwetenschap een gangbaar begrip. Men geeft ermee aan dat een tekst principieel wordt opgevat als een knooppunt in een netwerk van andere teksten, niet als een autonome kunstuiting.¹ De betekenis van een tekst is zo gezien niet alleen een resultante van verbindingen die de tekstonderdelen met elkaar aangaan (parallèle, spiegeling, contrastwerking en dergelijke) of van verwijzingen naar de sociaal-maatschappelijke werkelijkheid maar ook van relaties die ontwaard kunnen worden met een of meer andere teksten. Doordat de middeleeuwse literatuur in hoge mate traditioneel is - de originaliteit van een tekst bestaat voor een belangrijk deel uit de nieuwe positionering ten opzichte van bekende teksten uit hetzelfde genre - is een intertekstuele benadering juist daar geëigend en ook vruchtbaar gebleken. Op het terrein van de medio-neerlandistiek heeft met name J.D. Janssens de afgelopen jaren in diverse artikelen de relaties tussen Middelnederlandse ridderromans onderzocht. Een gedeelte van zijn in 1988 verschenen monografie *Dichter en publiek in creatief samenspel* is bovendien aan deze kwestie gewijd.² Van nog recentere datum is Besamusca's *Walewein, Moriaen en de Ridder metter mouwen: Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans* (1993). Het eerste hoofdstuk van deze inspirerende studie bevat onder meer een werkdefinitie voor het begrip intertekstualiteit en enkele onderscheidingen, waarbij ik even stil sta omdat ik ze bruikbaar acht voor het vervolg van deze bijdrage.

Besamusca kiest voor een beperkte opvatting van intertekstualiteit: het begrip heeft uitsluitend betrekking op met opzet aangebrachte relaties. Vandaar zijn instemmend citeren van de omschrijving van Broich en Pfister; er is sprake van intertekstualiteit 'wenn ein Autor bei der Abfassung seines Textes nicht nur der Verwendung anderer Texte bewußt ist, sondern auch vom Rezipienten erwartet, daß er diese Beziehung zwischen seinem Text und anderen Texten als vom Autor intendiert und als wichtig für das Verständnis seines Textes erkennt'.³ Daarmee plaatst de onderzoeker zich op een publieksstandpunt. Dat standpunt komt weliswaar grotendeels overeen met het auteursstandpunt (tekstgenetisch standpunt) maar het is daarmee niet identiek; de kennis van de auteur en van diens publiek vallen immers niet zonder meer samen.

1 Vgl. Van Gorp e.a. 1986 s.v. 'intertekstualiteit'.

2 Janssens 1988, 47-88.

3 Besamusca 1993, 12.

Ontleningen uit bronteksten bijvoorbeeld worden strikt genomen alleen intertekstueel genoemd voor zover zij voor het publiek een functie hebben in relatie met die teksten. Voor de praktijk impliceert dit mijns inziens dat de onderzoeker het effect (en niet zozeer het ontstaan) van dergelijke verbindingen in hypothesen dient te vangen. Verder hanteert Besamusca een nuttig onderscheid tussen specifieke en generische intertekstualiteit. In het eerste geval is in een werk een relatie gelegd met verzen, motieven, thema's, personages en structuren uit een specifieke andere tekst, in het tweede geval met de conventies van een genre.⁴ Ofschoon de grens tussen beide vormen van intertekstualiteit niet altijd scherp is te trekken, biedt volgens Besamusca het bijzondere karakter van een bepaalde toespeling voldoende houvast: 'Vrijwel altijd markeren dichters specifiek-intertekstuele verbindingen, bijvoorbeeld in de vorm van een reeks opvallende parallellen'.⁵

In het volgende wil ik de Middelnederlandse dierenroman *Van den vos Reynaerde* intertekstueel onderzoeken. Nu reeds zij opgemerkt dat dit onderzoek verkennend is; slechts een deel van de intertekstuele verbindingen kan nader bekeken worden. Uiteraard is de *Reinaert* reeds herhaaldelijk bestudeerd in relatie met andere Middelnederlandse en Oudfranse werken.⁶ Tot nu toe heeft het comparatistisch onderzoek zich echter vooral gericht op de tekstgenese; het heeft in elk geval geen scherp onderscheid gemaakt tussen auteursstandpunt en publieksstandpunt.

Verbindingen met de ridderepiek

Besamusca beperkt zijn onderzoek van de intertekstualiteit in de *Walewein*, de *Moriaen* en de *Ridder metter mouwen* tot het genre van de Arturroman. De intertekstualiteit in de *Reinaert* overschrijdt echter principieel de grenzen tussen de epische (sub)genres. Het publiek heeft een belangrijk deel van de volkstalige dierenepiek niet alleen gesitueerd en geïnterpreteerd binnen het netwerk van andere dierenverhalen, maar van meet af aan mede begrepen tegen de achtergrond van de ridderromans. Dat geldt al voor de oudste van de Oudfranse *branches* (episodische verhalen) die als onderdeel van de *Roman de Renart* zijn overgeleverd. Branche II-Va (*Premières Aventures - L'Escondit*) heeft wat dat betreft een programmatische proloog:

Seigneurs, oï avez maint conte,
Que maint conterre vous raconte
Comment Paris ravi Elaine,
Le mal qu'il en ot et la paine,

4 Besamusca 1993, 16-17.

5 Besamusca 1993, 17.

6 Bijvoorbeeld: Muller 1933, Heeroma 1970, Heeroma 1973a, Heeroma 1973b, Bouwman 1991.

De Tristan que la Chievre fist,
 Qui assez bellement en dist
 [...]
 Mais onques n'oïstes la guerre,
 Qui tant fu dure de grant fin,
 Entre Renart et Ysengrin,
 Qui moult dura et moult fu dure.
 Des deus barons ce est la pure
 Que ainc ne s'entrainerent jour.
 (vs. 1-6 en 10-15)⁷

[=Heren, vele verhalen heeft u gehoord, want menig verteller verhaalt u hoe Paris Helena roofde, het ongeluk en het leed dat hij daarmee over zich afriep; van Tristan, vervaardigd door La Chievre, die er zeer mooi over vertelde [...] Maar nog nooit heeft u gehoord van de verschrikkelijke vete tussen Renart en Ysengrin, die lang duurde en bitter was. Het is de zuivere waarheid dat de beide baronnen elkaar nooit konden verdragen.]⁸

Deze branche II-Va verhaalt het begin van het conflict tussen vos en wolf. Na een aantal mislukte avonturen betreedt Renart bij toeval het hol van de wolvin Hersent, onlangs bevallen van een aantal welpen. Vertoord over Renarts bewering dat haar echtgenoot Ysengrin rondbazuint dat zij hem bedriegt met de vos, voegt Hersent de daad bij dit woord en pleegt overspel. Ysengrin verneemt de toedracht van de welpen, die door de vos zijn bepest en uitgemaakt voor hoerenzonen. De wolf is razend op zijn vrouw, die beseft dat Renart haar misleid heeft. Als ze jacht maken op de vos, snelt Hersent in haar ijver vooruit, loopt zich vast in een toegang van de vossenburcht en wordt vervolgens door Renart verkracht, iets waarvan haar wat later arriverende echtgenoot vanuit de verte getuige is. Ysengrin klaagt bij het hof van koning Noble de vos aan wegens verkrachting (het eerdere overspel daarbij verzwijgend). Tot een veroordeling van de vos komt het echter niet; wel wordt bepaald dat Renart een onschuldseed moet zweren op het gebeente van een heilige. Ysengrin besluit het recht in eigen hand te nemen en legt een hinderlaag. Op de vastgestelde dag moet Renart zweren op de tanden van de zich dood houdende kettinghond Roonel. Zodra deze zich heeft vastgebeten zal een groep honden zich op de vos werpen. De vos bemerkt evenwel het bedrog en weet net op tijd te ontkomen.

Het publiek wordt uitgenodigd deze rauwe ‘liefdes’ geschiedenis tussen vos en wolvin te bezien in relatie met de beproevingen van hoofse minnaars uit romans als de in de proloog genoemde *Roman de Troie* en de *Tristan*. Deze intertekstuele verbinding wordt versterkt doordat het conflict tussen vos en wolf wordt voorgesteld als een *guerre*

7 Voor wat betreft de nummering van de branches volgt ik de editie van de *Roman de Renart* door Martin (1882-1887); de titels zijn ontleend aan Varty 1988a.

8 Tekst en vertaling van citaten uit de Renart-branches zijn gebaseerd op Dufournet & Meline 1985, hier dl. 1, 208-209. De juiste lezing van vs. 5 is omstreden. Dufournet en Meline hebben in het spoor van Tilander *qui* geëmendeed tot *que*.

tussen twee *barons* (br. Va 10, 14), een vete die bovendien voor de koning wordt gebracht.⁹ Tijdens de gerechtelijke discussies aan het hof van koning Noble worden de grenzen tussen hoofse liefde, overspel en verkrachting alsmaar vager, zodat er een ‘Komik der Gegenbildlichkeit’ ontstaat: een komische tegenstelling tussen de schijn van heroïsche of hoofse idealiteit enerzijds en de werkelijkheid van de dierlijke natuur anderzijds.¹⁰

Ook de Middelnederlandse *Reinaert* bevat allerlei intertekstuele verbindingen met het genre van de ridderroman. Daarbij staat het concept van de hofgemeenschap centraal, niet zozeer dat van de hoofse liefde. Willem vangt - na de proloog - zijn verhaal aldus aan:¹¹

Het was in eenen tsinxendaghe
 Dat beede bosch ende haghe
 Met groenen loveren waren bevaen.
 Nobel die coninc hadde ghedaen
 Sijn hof crayeren over al
 Dat hi waende, hadde hijs gheval,
 Houden ten wel groeten love.
 Doe quamen tes sconinx hove
 Alle die diere, groet ende cleene
 sonder vos Reynaert alleene.
 Hi hadde te hove so vele mesdaen
 Dat hire niet dorste gaen.
 (vs. 41-52)

Met Pinksteren houdt de koning der dieren hofdag. Iedereen verschijnt, behalve de vos, wiens misdaden de hoofse ordo verstoren. Met een dergelijke opening wordt het publiek uitgenodigd de *Reinaert* in verband te brengen met de contemporaine ridderromans rond koning Artur en vooral koning Karel. Zo vormt in de Oudfranse en Middelnederlandse Karelepiek uit de periode 1170-1260 de conflictueuze verhouding tussen koning en vazal een belangrijk thema. De feodale orde wordt gedragen door krachtige en trouwe leenmannen als Guillaume d'Orange. In een aanzienlijk aantal teksten wordt de hofgemeenschap evenwel bedreigd door interne spanningen, doordat een trouwe vazal onrechtvaardig behandeld wordt door zijn leenheer. Aanvankelijk wordt de koning nog misleid of omgekocht door verraders, maar in latere teksten (als de *Renaut de Montauban/Renout van Montalbaen*) drijft hij door eigen slechtheid de trouwe vazal tot rebellie en gedwongen ballingschap. Pas aan het eind verzoenen koning en vazal zich, gaan de verraders ten onder en wordt met Gods hulp de feodale orde hersteld.

Elders heb ik erop gewezen dat de oppositie tussen *Reinaert* en zijn

9 Als Hersent haar man voorstelt om Renart aan te klagen bij koning Nobel, formuleert zij het aldus: *En la cort Noble le lion / Tient on les plez et les oiances / Des mortex gueres et des tences; / La nos alons de lui clamer* (br. Va 276-279) [=Aan het hof van Noble de leeuw wordt gepleit en rechtgesproken inzake dodelijke vetes en conflicten. Laten we hem daar aanklagen].

10 Jauss 1959, 226-227; Knapp 1982.

11 Citaten uit *Van den vos Reynaerde* zijn genomen uit de Comburgse redactie in de kritische editie van Lulofs 1983.

leenheer Nobel de structuur van het Middelnederlandse gedicht domineert, veel sterker dan in branche I (*Le Jugement*), de Oudfranse brontekst. Deze oppositie vindt zijn eind- en hoogtepunt in Reinaerts triomf over de koning en zijn vrijwillige ballingschap.¹² Vermoedelijk worden hier epische schema's omgekeerd. De vos is een opstandige vazal, maar dan een van het slechte soort, een verrader die door valse beschuldigingen en omkoping de koning ertoe verleidt twee trouwe vazallen - Bruun de beer en Ysengrijn de wolf - gevangen te zetten en te mishandelen. De verrader delft hier niet - zoals gewoonlijk - het onderspit maar triomfeert. Koning Nobel denkt zijn wandaden jegens beer en wolf te kunnen compenseren met nieuw onrecht, namelijk door hun toe te staan om jacht te maken op Reinaert, Belijn de ram en hun verwanten, *van nu toten domsdaghe* (vs. 3443). Hierdoor vervalt echter de paradijselijke dierenwereld tot een wildernis met roof- en prooidieren.

De intertekstualiteit in de *Reinaert* lijkt ook betrekking te hebben op het hoofse waardencomplex uit de Arturroman, zoals bijvoorbeeld J.D. Janssens onlangs nog uiteenzette. Het respect waarmee ridders van koning Artur niet alleen elkaar bejegenen maar ook de overige leden van de hofgemeenschap en zelfs hun vijanden (hetzij van meet af aan, hetzij gaandeweg), ontbreekt zowel bij de vos als bij diens opponenten ten enen male. Hun gedrag wordt bepaald door het tegendeel van hoofsheid: asociaal individualisme, gericht op het najagen van eigen begeerten.¹³

Wat is de functie van de generische intertekstualiteit in de *Reinaert*? De auteur lijkt met behulp van dergelijke verbindingen het publiek te sturen bij diens interpretatie van de strekking van het verhaal. De hoofse idealiteit uit de ridderromans blijkt bij de dieren in de *Reinaert* niet te werken. Zowel bij de vos als bij zijn slachtoffers is er een discrepantie tussen hoofse pretenties, verwoord in *scone tale* (vs. 1075), en het eigenlijke, 'beestachtige' gedrag. Ook hier is mijns inziens sprake van 'Komik der Gegenbildlichkeit', waarbij we in het spoor van G.H. Arendt wel moeten bedenken dat bijvoorbeeld Bruun niet belachelijk is omdat een beer zich voordoet als ridder ('Bruun *ist* Ritter und darf und muß daher höfisch sprechen und handeln'), maar omdat hij duidelijk niet voldoet aan de norm die hij zelf stelt: *Mate es tallen spele goet* (vs. 672).¹⁴ Het is overigens de vraag of daarmee de hoofse idealiteit als zodanig wordt gehemeld en verworpen; de *Reinaert* is geen lofzang op het kwaad. Veeleer laat Willem in zijn gedicht het kwaad triomferen opdat zijn publiek het kan herkennen en vermijden.

Zie ik het goed, dan zijn intertekstuele verbindingen met specifieke ridderromans in de *Reinaert* niet aanwezig, ook niet met de *Karel ende Elegast* of met *Morant und Galie*.¹⁵ Nochtans bevat de *Reinaert* wel degelijk specifiek-intertekstuele verbindingen, maar die verwijzen naar

12 Vgl. voor het volgende Bouwman 1991, 265-274, 360-366 en Bouwman 1993a, 39-40.

13 Vgl. Janssens e.a. 1991, 181-187. De door Janssens veronderstelde parallellen met de *verhaalstructuur* van de Arturroman overtuigen mij minder; Vgl. Bouwman 1993b, 74-75.

14 Arendt 1965, 49-51; het citaat staat op p. 50.

15 Voor wat betreft de *Karel ende Elegast* zij het me vergund dat ik deze bewering hier niet beargumenteer maar verwijs naar mijn dissertatie (Bouwman 1991, 262-264). *Morant und Galie* is een Ripuarische Karelroman, circa 1225-1235 ontstaan, vermoedelijk onder gebruikmaking van een Ofr. brontekst. Er zijn fragmenten overgeleverd die dateren van ca. 1300. Evenals o.m. de Rip. *Karl und Galie* en de Mnl. *Karel ende Elegast* is *Morant und Galie* in de eerste helft van de veertiende eeuw opgenomen in de *Karlmeinet*-compilatie, een dichterlijke biografie van Karel de Grote. Van deze versie zijn twee vijftiende-eeuwse

dierenverhalen. Hierop wil ik me in deze bijdrage verder concentreren.

Verbindingen met andere dierenverhalen

Over veel zaken in de *Reinaert*-studie - van woordspelingen in bepaalde verzen tot de strekking van het gedicht toe - bestaan sterk uiteenlopende meningen. Wat echter niet betwijfeld wordt, is het zogenaamde voortzettingskarakter van de *Reinaert*. In de woorden van Lulofs:

We zullen in de tekst van de *Reynaert* telkens verwijzingen tegenkomen naar andere *Reynaert*-avonturen die in het Middelnederlands niet of nauwelijks zijn bewaard, maar die toen gekend moeten zijn en die toen mondeling of schriftelijk waren overgeleverd. Ook de wijze waarop koning Nobel en Ysengrijn in het verhaal worden geïntroduceerd [vgl. hieronder, AB] toont aan dat ze reeds bekend waren. Dat maakt het aannemelijk dat het publiek vertrouwd was met *Reynaert*-verhalen toen de *Reynaert* geschreven werd.¹⁶

Wat zijn dat voor verhalen en hoe diende het *Reinaert*-publiek verwijzingen naar dergelijke verhalen te interpreteren?

Generische intertekstualiteit

handschriften bekend. Peperkamp 1991 veronderstelt dat *Morant und Galie* reageert op de *Reinaert*. Zijn veronderstelling is gebaseerd op parallellen (pelgrimsmotief, beschuldigingsmotief) en enkele z.i. intertekstuele signalen. Volgens Peperkamp raakt de intertekstualiteit de *sen* van beide teksten: ‘*RI* demonstreert het falen, *MG* de overwinning van het recht’ (p. 218). Tegen deze hypothese zijn echter diverse bezwaren aan te voeren. Allereerst zorgen de gangbare dateringen van beide teksten voor een probleem. De *Reinaert* wordt op goede gronden in het midden van de dertiende eeuw gedateerd, dat is ná het ontstaan van *Morant und Galie*. Ook interpreteert Peperkamp *Morant und Galie* m.i. te weinig vanuit het genre van de Karelepiek. De structuur en *sen* van *Morant und Galie* zijn dan te verklaren zonder beroep op de *Reinaert*; beschuldigende verraders en vermomde pelgrims aan Karels hof zijn inherent aan het genre (vgl. Madelgijs in de *Renout van Montalbaen*). De onbekende Ofr. bron van *Morant und Galie* wordt bij dit alles praktisch genegeerd. Voorts verschijnt de m.i. enige serieuze *Reinaert*-verwijzing te laat in de ca. 5600 verzen tellende *Morant und Galie* om als basis te kunnen dienen voor een duiding van de roman als een anti-*Reinaert*. Wanneer *Morant* - door Ruhart valselijk beschuldigd van overspel met *Galie*, de echtgenoot van koning Karel - uiteindelijk wordt toegelaten tot het gerechtelijk tweegevecht waarmee hij zijn onschuld kan bewijzen, zint de schurk op nieuwe boosheid, door de verteller aldus aangekondigd: Nu horet van Ruharde / deme feilen Reinaerde (*MG* 3031-32). Deze passage refereert weliswaar aan een *Reinaert*traditie maar niet noodzakelijk aan de ons bekende Vlaamse *Reinaert*. Het omgekeerde - de Vlaamse *Reinaert* als een satirische reactie op een Rip. *Morant und Galie* - lijkt me nog minder waarschijnlijk. Dan zou ik eerder geneigd zijn om de Ofr. brontekst van *Morant und Galie* te betrekken bij de boven besproken generische intertekstualiteit in de *Reinaert* (namelijk met de verraadsthematiek uit de Karelepiek; zie vooral Bouwman 1991, 265-274).

16 Lulofs 1983, 52. Vgl ook Lulofs 1975, 81; Kuiper 1985, 88.

Tot de generische intertekstualiteit zou men kunnen rekenen het feit dat bij de introductie van drie belangrijke personages niet wordt meegedeeld tot welke diersoort ze behoren. In de proloog betreurt de auteur het dat *die avonture van Reynaerde* (vs. 4) in het Diets nog niet gemaakt waren. Pas enkele tientallen verzen verder wordt meegedeeld dat alle dieren naar de hofdag van koning Nobel komen, *Sonder vos Reynaert alleene* (vs. 50). Tussen de opkomst van *Nobel die coninc* (vs. 44) en de eerste vermelding van zijn leeuwenstatus liggen meer dan 1800 verzen: *'Hoert', sprac Reynaert, 'coninc Lyoen'* (vs. 1833). Ook bij de introductie van Ysengrijn (in vs. 62) blijft diens soortnaam onvermeld; die hoort het publiek pas veel later, als Reinaert aan neef Grimbeert onder meer zijn wandaden jegens Ysengrijn opbiecht en dan vertelt dat door zijn toedoen de dorpers bemerkten *dat daer ware / In spapen spijker een wulf ghevaen* (vs. 1574-1575). De auteur oordeelde het niet nodig om bij de introductie van deze personages de soortnamen te vermelden, waarschijnlijk - zo mogen we toch veronderstellen - omdat ze middels verhalen bij het publiek bekend waren. Interessant is

mijns inziens vooral de veronderstelde bekendheid met de naam Nobel. Die naam is namelijk pas in de Oudfranse literaire traditie van de *Roman de Renart* aan koning leeuw verbonden, te beginnen circa 1175 in branche Va (*L'Escondit*) en vervolgens in hofdagteksten als branche I, X (*Renart Médecin*) en VI (*Le Duel*).¹⁷ Op dit gegeven kom ik later nog terug.

Specifieke intertekstualiteit

In de *Reinaert* worden verbindingen gelegd met andere dierenverhalen. Dat gebeurt in navolging van de Oudfranse brontekst, branche I, maar ook onafhankelijk ervan. Ik illustreer dat met een voorbeeld. In de *Reinaert* klaagt de wolf over de verkrachting van zijn vrouw en het bepijnen van zijn kinderen door de vos, die zich bovendien heeft onttrokken aan het zweren van een zuiveringseed (vs. 72-87). Willem steunt voor deze verzen op zijn Oudfranse bron, waar in de corresponderende passage (vs. 27-43) Ysengrin aan het hof van koning Noble dezelfde klacht naar voren brengt. In *Le Jugement* worden daarmee gebeurtenissen opgehaald uit branche II-Va. Toch is het zeer waarschijnlijk dat Willem niet alleen de verwijzing uit zijn brontekst kende, maar ook branche II-Va zelf. Ten eerste zinspeelt Willem ook zelfstandig op de overspelsce ne uit branche II-Va. Als Ysengrijn het hof wil verlaten om voor de veroordeelde vos de galg klaar te maken, instrueert hij Hersent om Reinaert toch vooral stevig vast te houden, waarop deze spottend opmerkt:

Heere Ysingrijn, half ghenade:
 Al ware u lief mijn grote scade
 Ende al brincki mi in vernoye,
 Ic weet wel, soude mijn moye
 Te rechte ghedincken ouder daet
 Sone dade mi nemmermeer quaet.
 (vs. 1987-1992)

Deze verzen vormen een toevoeging ten opzichte van branche I. Reinaerts opmerking dat de wolvin hem wel goedgezind moet zijn als zij zich herinnert wat er vroeger gebeurd is, kan alleen maar op hun overspel slaan. Ten tweede is het aantoonbaar dat Willem bij zijn bewerking en omwerking van branche I op creatieve wijze gebruikmaakte van verhaalgegevens uit een reeks andere Oudfranse Renart-branches. Dit doet (mede) veronderstellen dat hij heeft beschikt over een verzamelhandschrift van de *Roman de Renart*,¹⁸ dat afgaande op de overlevering ongetwijfeld de kernbranches (II-Va) bevatte. Dat Willem allerlei dierenverhalen

17 In de *Ysengrimus* (III 33, 1179) heette de leeuw nog Rufanus; de standaardeditie van deze tekst is Mann 1987.

18 Bouwman 1991, 384-387.

kende, staat dus vast. Aangezien de auteur van de *Reinaert* altijd expliciet (zij het beknopt) verwijst naar de dierenverhalen, is het redelijk te veronderstellen dat ook zijn publiek deze verhalen kende.¹⁹ In één geval kunnen we dat beargumenteren.

Rond 1275 werd in Brugge de *Reynardus vulpes* geschreven.²⁰ De auteur van dit Latijnse werk, een clericus die zich Balduinus Iuvenis noemt; maakt in zijn proloog duidelijk dat hij zich op de *Reinaert* baseert: *Fabula Reynardi, sicut reor agnita multis / teutonice scripta, metrificata, sonet* (vs. 1-2) [=De geschiedenis van Reinaert, naar ik meen velen in de Dietse tekst bekend, klinke nu in Latijnse verzen].²¹ Tot op zekere hoogte kunnen wij de auteur van de *Reynardus vulpes* beschouwen als een representant van het *Reinaert*-publiek rond 1275. Tijdens zijn lectuur van de Vlaamse dierenroman kwam Balduinus in de passage van de vossenbiecht de volgende verzen tegen. *Reinaert* heeft Ysengrijn de wolf menigmaal bedrogen:

Sint dedic hem meeren scamp
Upt ijs, daer icken leerde visschen,
Daer hi niet ne conste ontwisschen.
Hi ontfincker meneghen slach.
(vs. 1504-1507)

De vos verwijst hier naar een verhaal dat los van de *Reinaert* heeft bestaan. De oudste versies van ‘de visvangst op het ijs’ zijn overgeleverd in de Latijnse *Ysengrimus* (ca. 1150) en in branche III (*Les Poissons*, ca. 1178) van de *Roman de Renart*. Dat de verwijzing in de *Reinaert* bij Balduinus heeft ‘gewerkt’, bewijst de corresponderende passage in de *Reynardus vulpes*:

Post supra glaciem pisces huic querere suasi,
imposita cauda sic residebat aquis.
Frigus erat magnumque gelu quod congelat undam,
et dixi: ‘Caveas ne moveare sedens!’
Commovet ille tamen caudam leviter, michi dicit:
‘Care nepos, multus, sencio, piscis adest’.
‘Desine’, tunc inquam, ‘moveas non amplius illam
dum veniunt pisces’. Hic sedet, heret aquis.
Novi, lux oritur, curro, pertranseo villam,
excito iam populos tunc moveoque canes;
diffugio, veniunt populusque canes quoque, caudam
nititur extrahere, non valet, heret aquis.
Cernitur, invadunt omnes, trahitur, baculatur:
ictibus et canibus sic obiisse putant.

19 Met ‘publiek’ bedoel ik het geïntendeerde publiek, dat een abstractie is en niet volledig hoeft samen te vallen met het historische publiek dat als eerste de *Reinaert* recipieerde.

20 Zie voor een recent overzicht van de stand van zaken Engels 1994. De belangrijkste-studie over de *Reynardus vulpes* is Jonkers 1985.

21 Tekst en vertaling van citaten uit de *Reynardus vulpes* zijn gebaseerd op Huygens 1968, hier p. 38-39.

Unus et exemit gladium, ferit, amputat illi
caudam, vix lesus aufugit ille miser.
(vs. 663-678)

[=Daarna praatte ik hem aan om op het ijs vissen te gaan vangen; nadat hij zijn staart in het water had gestoken, bleef hij zo zitten. Het was koud en er heerste hevige vorst, die het water deed bevroren, en ik zei: ‘Pas op dat ge niet beweegt terwijl ge zit!’ Toch beweegt hij zachtjes zijn staart, en zegt tegen mij: ‘Waarde neef, er is hier veel vis, ik merk het.’ ‘Houd op,’ zei ik toen, ‘beweeg die (staart) niet meer terwijl de vissen aan komen zetten.’ Hij zit daar maar en blijft in het water vastzitten. Ik merk het, de dag breekt aan, ik hol weg, loop door het dorp, vuur dan de mensen aan en hits de honden op; ik ga er vandoor, maar ook de mensen en de honden komen, hij probeert zijn staart uit het water te trekken, slaagt daar niet in, blijft in het water vastzitten. Hij wordt opgemerkt, allen gaan hem te lijf, er wordt aan hem gerukt, hij wordt met knuppels geslagen: ze menen dat hij er zo door de houwen en de honden geweest is. Eén heeft er ook zijn zwaard getrokken, hij slaat, hakt hem zijn staart af en gewond ontkomt die stakker ternauwernood.]

Balduinus heeft vs. 1504-1507 van de *Reinaert* sterk uitgebreid, wat al herhaaldelijk is opgemerkt.²² Het moge echter duidelijk zijn dat de auteur van de *Reynardus vulpes* de details van de *amplificatio* niet uit zijn duim heeft gezogen; daarvoor zijn te veel gegevens die in de *Reinaert* ontbreken, terug te vinden in de versies uit de *Ysengrimus* en uit branche III.²³ Aangezien Balduinus op basis van de vier Vlaamse verzen niet kon weten waarmée Ysengrijn aan het *visschen* was en waaróm de wolf niet kon *ontwischen* [=ontsnappen], moet Balduinus zelf kennis hebben gehad van een versie van ‘de visvangst op het ijs’, waaruit hij kon putten voor zijn amplificatie. Dit receptie-gegeven uit het Brugge van circa 1275 vormt mijns inziens een belangrijke steun voor de veronderstelling dat het geïntendeerde *Reinaert*-publiek kennis had van een versie van ‘de visvangst op het ijs’ - en van andere dierenverhalen waarnaar verwezen wordt.

Overzicht

22 Zie Muller 1917, 243; Jonkers 1985, 135, 203; Engels, 1994, 7 en noot 28.

23 Het is niet uit te maken welke versie Balduinus heeft gekend. Er zijn zowel overeenkomsten met de versie uit de *Ysengrimus* als met die uit branche III (genummerd in het volgende). In de *Ysengrimus* vist de wolf met zijn staart (1) in een wak, en krijgt van de vos het advies om maat te houden en geen zalm of steur maar kleine vissen te vangen. 's Morgens steelt de vos een haan en leidt een groep dorpers naar het ijs (2). Daar wordt de in het ijs vastgevroren wolf mishandeld tot een oude vrouw met een bijl zijn staart afhakt. In branche III vist de wolf met een emmer aan zijn staart in het wak. De vos adviseert hem om stil te zitten (3). 's Ochtends ontdekt heer Constant de Granches met zijn jagers de wolf op het ijs. De honden worden opgehitst (4) en de wolf heeft het zwaar te verduren, tot Constant met zijn zwaard (5) Ysengrins staart afhakt.

Hoe krijgen we een beeld van de specifiek-intertekstuele verbindingen met dierenverhalen? Verhaalgebeurtenissen terzijde van de hoofdhandeling in de *Reinaert* zullen daartoe interpreterend verbonden moeten worden met verhalen die qua tijd en plaats van ontstaan door het publiek beschouwd kunnen zijn als ‘episch antecedent’.
Eerst wil ik echter

enkele opmerkingen maken over de restgroep: de nevenepisodes zonder episch antecedent buiten de *Reinaert*. Het gaat om de volgende verhaaldebeurtenissen:²⁴

- Hfdg/55a-b: Reinaert ontstalt een worst aan Cortoys; Tibeert ontsteelt een worst aan een slapende molenaar (vs. 98-125).
- Hfdg/85a: Reinaert stond Cuwaert naar het leven (vs. 126-169).
- Hfdg/95a: meester Reinaert tuchtigde zijn leerling; Reinaert nam gestolen goed in beslag (vs. 247-262). Zie ook Hfdg/55a-b, 85a.
- Hfdg/95b: Reinaert als kluizenaar (vs. 263-281).
- Hfdg/249-280: Reinaert misleidde (o.m. als kluizenaar) Cantecleer en doodde diens kinderen (vs. 322-418). Zie ook Hfdg/95b.
- 3eInd/231: Ysengrijn als klokkenluidende monnik te Elmare mishandeld door Reinaerts toedoen (vs. 1485-1498). Zie ook V&vz/2850i.
- 3eInd/195: Ysengrijn viel door Reinaerts toedoen van een hanenbalk en werd mishandeld (vs. 1606-1647).
- V&vz/1750a: Ysengrijns broeders opgehangen door Reinaerts toedoen (vs. 1921-1924).
- V&vz/a2-a6: Reinaerts jeugd; gezelschap met Ysengrijn (vs. 2069-2138).
- V&vz/c1-c18: de schat van Reinaert sr.; het moordcomplot tegen de koning verijdeld doordat Reinaert de schat stal (vs. 2239-2483).
- V&vz/2850f: Reinaert en de valsemunters bij Kriekeputte; gezelschap tussen Cuwaert en Rijn (vs. 2662-2674).
- V&vz/2300, 2860b: Reinaert in de ban gedaan door deken Herman (vs. 2716, 2732-2734).

In de meeste gevallen gaat het, naar ik meen, niet om verwijzingen naar (of bekortende beschrijvingen van) verhalen die in de dertiende eeuw wel in schriftelijke of mondelinge vorm bestaan zouden hebben maar die ons niet zijn overgeleverd. Willem heeft ze uit zijn eigen pen laten vloeien, overigens onder gebruikmaking van allerlei details en situaties uit andere (dieren)verhalen. Wat dat betreft moeten we ons niet vergissen in de wijze waarop middeleeuwse auteurs dierenverhalen schreven. Jill Mann heeft betoogd dat de dichters van de *Ysengrimus* en de Renart-branches een beperkt aantal motieven steeds weer opnieuw variëren; het is niet nodig om elke variant te herleiden tot een niet overgeleverde versie uit het orale circuit.

Karakteristiek voor de schriftelijke traditie is ‘the transference of anecdotes from one animal to another, the adaptation and reduplication of narrative material, and the absorption of material from non-Aesopic sources’.²⁵ De *Reinaert*-dichter gaat precies zo te werk: hij neemt motieven en plotelementen uit *Le Juge-*

24 Per nevenepisode geef ik een verwijzing naar de commentaar in mijn proefschrift (Bouwman 1991), een korte aanduiding en de versnummers.

25 Mann 1988, 143.

ment maar ook uit andere branches van de *Roman de Renart* (en andere teksten), herformuleert ze, breidt ze uit, zet ze op een nieuwe plaats, geeft ze een andere functie.

Als voorbeeld kan de dubbele worstdiefstal dienen.²⁶ De klacht van Cortoys en Tibeerts reactie daarop vormen een toevoeging ten opzichte van *Le Jugement*, de voorbeeldtekst (waar alleen de wolf klaagt). Waarschijnlijk verwijst Willem hier niet naar een verloren gegaan dierenverhaal maar heeft hij details uit enkele Renart-branches omgesmeed tot een nieuwe variant. In branche XV (*L'Andouille - Les Deux Prêtres*) bijvoorbeeld maakt Tibert op slinkse wijze Renart een worst afhandig. De basissituatie is vergelijkbaar maar wordt verdubbeld en ingevuld met verschillende personages. Willem heeft Tibeerts worstdiefstal mogelijk opgesierd met trekjes uit diens bekende muizenavontuur,²⁷ waardoor ook de erotische connotatie ontstaat. Meer dan deze paar gegevens zijn eigenlijk niet nodig voor twee avontuuraanduidingen waarin de kern (de list) ontbreekt. Overigens bestaat de ontlending aan branche XV en Tibeerts muizenavontuur uit branche I mijns inziens alleen op het niveau van de tekstgenese; het lijkt te ver gezocht om te veronderstellen dat het publiek zo'n intertekstuele verbinding zou kunnen ontwaren.

Richten we ons nu op de mogelijke verwijzingen naar (en variaties op) dierenverhalen die door het *Reinaert*-publiek gekend kunnen zijn. Daarbij neger ik vooralsnog de vraag of het de overgeleverde versie van dergelijke dierenverhalen is die door het publiek gekend is; ik beschouw die in eerste instantie enkel als representant van het verhaal dat door het publiek als episch antecedent werd beschouwd. De volgende verhaaldebeurtenissen terzijde van de hoofdhandeling in de *Reinaert* zijn ook zelfstandig in een min of meer contemporaine versies overgeleverd:

- Hfdg/40: de wolvin verkracht; Reinaert onttrok zich aan de afgesproken zuiveringseed (vs. 72-87). Pendant in *Ysengrimus* en branche II-Va.
- Hfdg/135c: Reinaert op de viskar bedrogen door de wolf (vs. 208-216). Pendant in branche III en XIVb.
- Hfdg/135d: Reinaert door de wolf bedrogen met de gestolen ham (vs. 217-229). Pendant in *Ysengrimus* en branche V.
- Hfdg/90: Reinaert en Hersint beminden elkaar (vs. 234-245). Pendant in branche II-Va.
- 3eInd/255: de koning en koningin door Reinaert te schande gemaakt (vs. 1473-1477). Pendant in branche Ia? In branche XI?
- 3eInd/235: kruinschering van Ysengrijn door Reinaert (vs. 1499-1503). Pendant in branche III en XIVb.
- 3eInd/200: door Reinaerts toedoen vroor Ysengrijn vast in het ijs

26 Vgl. Bouwman 1991, 62.

27 Vgl. de nachtelijke 'diefstal' van een 'worst' aan een slapende molenaar met de nachtelijke 'diefstal' van een testikel aan een aanvankelijk slapende priester. Zie ook branche Ib (*Le Teinturier - Le Jongleur*), waarin Ysengrin, wiens geslachtsdeel finaal is afgebeten door een hond, tegen Hersent zegt dat hij zijn *andoille* (2663) [=worst] heeft uitgeleend aan een non.

- en werd mishandeld (vs. 1504-1507). Pendant in de *Ysengrimus* en branche III.
- 3eInd/190-191: de volgevreten wolf bekneeld in een gat onder de voorraadschuur van de pastoor en mishandeld door Reinaerts toedoen (vs. 1508-1605). Pendant in branche XIV.²⁸
 - 3eInd/150-155: Overspel tussen Reinaert en Hersint (vs. 1648-1667). Pendant in branche II-Va.
 - V&vz/1950b: Overspel tussen Reinaert en Hersint (vs. 1987-1992). Pendant in branche II-Va.
 - V&vz/c6: pudenfabel (vs. 2298-2322). Pendant in Latijnse *Romulustraditie*.²⁹

Functie

Het is feitelijk onmogelijk om een specifiek-intertekstuele verbinding aan te wijzen zonder de functie ervan te bespreken. Het antwoord op de vraag hoe de luisteraar of lezer een toespeling interpreteert, vormt immers een argument voor (of tegen) de veronderstelde verbinding. In het bestek van deze bijdrage kan ik slechts enkele gevallen behandelen.

Nadat aan het hof van koning Nobel achtereenvolgens Ysengrijn de wolf, het hondje Cortoys en Pancer de bever hebben geklaagd over de vos, springt Grimbeert de das naar voren om zijn afwezige oom te verdedigen. Dat doet hij met verve. Zijn tactiek is daarbij driedelig: eerst maakt hij Ysengrijn, Reinaerts belangrijkste tegenstander, zwart door te wijzen op diens wandaden jegens de vos; vervolgens ontzenuwt hij de drie klachten en tenslotte schetst hij een rooskleurig beeld van Reinaert, die tegenwoordig als kluizenaar leeft, vastend voor zijn zonden. In het eerste gedeelte van zijn rede wordt Grimbeert onderbroken door Ysengrijn, die geïrriteerd door de tegenbeschuldiging aan de das vraagt of hij *dus lieghen apeert* (vs. 204) van zijn oom heeft geleerd. Grimbeert reageert met de volgende woorden:

In hebbe daer an niet gheloghen:
 Ghi hebt minen oem bedroghen
 Harde dicke in menegher wijsen.
 Ghi mesleettene van den pladijsen
 Die hi u warp van der kerren,
 Doe ghi hem volghet van verren
 Ende ghi die vette pladijse up laset,
 Daer ghi u ane veraset.
 Ghine gaeft hem no goet no quaet
 Sonder eenen pladijsengraet

- 28 Het publiek kan dit gewaardeerd hebben als een uitwerking van een bekend motief (volgegeten wolf bekneeld in voorraadschuur), ofschoon de kern van deze episode te vinden is in branche I, vs. 1068-1070. Vgl. ook Muller 1942, 91.
- 29 De pendant in de Vlaamse *Esopet* is m.i. afhankelijk van de *Reinaert* (zie Bouwman 1991, 256-259) en daarom niet in het overzicht opgenomen.

Dat ghi hem te jeghen brocht,
 Dor dat ghine niet en mocht.
 (vs. 205-216)

‘De vos en de viskar’ is buiten Willems dierenroman in twee Renartbranches overgeleverd, die van circa 1178 dateren. De oudste versie vormt een onderdeel van branche III. Renart houdt zich dood bij het zien van een naderende viskar. De voerlui gooien hem achterop de kar, om later het kadaver van zijn pels te kunnen ontdoen en die te verkopen. Terwijl de kar voorthobbelt, doet Renart zich tegoed aan de vissen. Tenslotte springt de vos omhangen met enige palingkransen van de kar af en bespot de voerlui. De jongere versie komt voor in branche XIV (*La Queue - Primaut*), waar Renart zijn successen met de viskar vertelt aan de wolf Primaut (een broer van Ysengrin). Primaut gaat ook voor dood op de weg liggen als een viskar nadert, maar de voerlui zijn ditmaal beter op hun hoede en geven de wolf een ongenadig pak slaag.³⁰

Het relaas van Grimbeert stemt niet overeen met de twee Oudfranse versies. Niet omdat er wordt verwezen naar een verhaal dat verloren is gegaan. Deze viskarversie komt uit de koker van Willem, die varieert op de bekende versies, alsmede op het verhaal van de gestolen ham, dat Grimbeert vervolgens als staaltje van bedriegerij van Ysengrijns kant naar voren zal brengen (vs. 217-229). Zoals de vos zich uitslooft om Ysengrijn de ham in handen te spelen en dan beloond wordt met het touwtje van de ham, zo gooit Reinaert vanuit de kar vissen naar de wolf, die alleen een *pladijsengraet* (vs. 214) overlaat. In dit geval is er volgens mij niet alleen sprake van *réécriture* op auteursniveau maar ook van specifieke intertekstualiteit. De Middelnederlandse dichter laat Grimbeert de bekende versies van ‘de vos en de viskar’ verdraaien om zijn oom te ontlasten. Dát is de functie van de verbinding. Het publiek dat de gangbare versies kent, doorziet het procédé en stelt vast dat Grimbeert liegt.

Dit procédé van *renarratio* is inherent aan de verhaalstructuur van de *Reinaert*.³¹ Ook verhaalgebeurtenissen binnen het kader van deze tekst worden door personages herverteld; het verband is dan niet intertekstueel maar co-tekstueel.³² De functie voor het publiek is dezelfde: het personage geeft een gekleurde versie van de gebeurtenissen, herschrijft als het ware de geschiedenis volgens eigen verlangen en belangen en karakteriseert daarmee zichzelf. Doordat het episch antecedent (elders in de tekst) wordt meegeleverd, is het publiek in staat de kloof te peilen tussen schijn en werkelijkheid, tussen woorden en daden, welke tegenstelling het voornaamste thema van de *Reinaert* vormt.³³ Als Reinaert na de vossenbiecht bij een nonnenklooster een haan bespringt, wordt hij ernstig vermaand door Grimbeert. Als ze dan

30 Branche III, vs.1-164, branche XIV, vs.539-656.

31 Het procédé is volgens Regalado 1976 kenmerkend voor de tricksterliteratuur, waartoe ook de dierenepiek behoort: ‘The most striking narrative technique common to the Renart and Tristan stories is their frequent retelling of past episodes within a single episode or single branch to create a sense of unity, a sense of a larger context [...] Renarration of past episodes is often used, in itself, as a trick by Renart or Tristan. They turn stories into tricks by retelling them trickily - cleverly, artfully, deceitfully - as Renart tricks his cousin Grinbert in Branch I by his hypocritical confession of tricks, and as Tristan fools Mark in the Oxford *Folie* by telling him true stories about his love for Iseut’ (p. 37).

32 Voor de term ‘co-tekst’ zie Van Gorp e.a. 1986, s.v ‘context’.

33 Mann 1988, 146-155; Wackers 1994, 131-139.

het klooster achter zich laten, kijkt de vos nog steeds verlangend om. Geërgerd laakt Grimbeert dit onbeschaamde gedrag. Maar Reinaert doet alsof zijn biechtvader hem stoort bij zijn gebeden voor de zielenrust van het door hem gedode pluimvee (vs. 1726-1744)! Toen Tibeert door Nobel naar Maupertuus werd gezonden om de vos te dagvaarden, wist Reinaert de kater te interesseren voor muizen en leidde hem 's nachts naar de schuur van een pastoor, waar een strik was gelegd, bedoeld voor de vos. Tibeert raakte in de strik en werd zwaar mishandeld door de ontwaakte pastoriebewoners. Als Reinaert later onder begeleiding van Grimbeert voor de koning verschijnt, verwijt Nobel hem de mishandeling van zijn bodes. In zijn reactie herinterpreteert de vos ook hier de werkelijkheid:

Bander zijde, Tybeert die cater,
 Dien ic herberghede ende ontfinc,
 Of hi ute om stelen ghinc
 Tes papen sonder minen raet,
 Ende hem die pape dede quaet,
 Bi Gode, soudic dat ontghelden,
 So mochtic mijn gheluc wel scelden!
 (vs. 1826-1832)

Het publiek, dat de ware toedracht kent, doorziet de leugenachtigheid van deze woorden. Ook de boven besproken ‘restgroep’ bevat diverse co-tekstueel gestructureerde hervertellingen. De worstdiefstal en moordaanslag op Cuwaert worden door Grimbeert herverteld als inbeslagname van gestolen goed en tuchting van een trage leerling door zijn meester. Grimbeerts evocatie van de vos als vrome kluizenaar, die boete doet voor zijn zonden, wordt retrospectief ontmaskerd als een leugen; uit Cantecleers relaas blijkt namelijk dat Reinaert vermomd als kluizenaar de haan heeft misleid en vele van diens kinderen wist te verslinden.

Op dezelfde manier kan het publiek met voorkennis van een aantal dierenverhalen nog meer herinterpretaties en verdraaiingen van personages in de *Reinaert* evalueren. Dat is volgens mij de finesse in de *renarratio* van de gebeurtenissen uit branche II-Va door respectievelijk Ysengrijn, Grimbeert en Reinaert. Het *Reinaert*-publiek dat deze verhaalgebeurtenissen kent, begrijpt dat de klagende wolf het overspel tussen wolvijn en vos verzwijgt, daarentegen de verkrachting van Hersent en de mishandeling van de wolfsjongen in één adem noemt, daarmee suggererend dat beide wandaden in het wolfshol plaatsvonden (zodat niet verklaard hoeft te worden dat Hersint in de vossenburcht is verkracht, wat juridisch gezien verdacht is).³⁴ Het publiek doorziet de

34 Ook de door Lulofs 1975, 177-178 veronderstelde dubbelzinnigheid van vs. 73 *Dat hi mijn wijf hevet verhoert* [=dat hij mijn vrouw heeft verkracht / heeft verhoord, d.w.z. aan haar seksuele verlangens heeft voldaan], waarbij Ysengrijn zich onwillens verspreekt, heeft alleen maar zin bij een publiek dat goed op de hoogte is van de in branche II-Va vertelde gebeurtenissen.

gespeelde verbazing van de wolf als deze meedeelt dat Reinaert een onschuldseed zou zweren en vervolgt:

Else die heleghe waren brocht,
Was hi ander sins bedocht
Ende ontfoer ons in sine veste.
(vs. 83-85)

Het was immers niet Reinaerts grillige karakter maar de hinderlaag met Roonel en de andere kettinghonden die de vos deed besluiten om rechtsomkeert te maken. Het met voorkennis uitgeruste publiek begrijpt dat Grimbeert de verkrachting negeert en juist het overspel naar voren haalt, dat geherinterpreteerd wordt als het bewijs van een al meer dan zeven jaar durende hoofse liefde tussen Reinaert en Hersint. Ook Reinaert zinspeelt in de vossenbiecht en aan het hof op het overspel, wat alleen zin heeft voor een publiek dat op de hoogte was van het bekende verhaal erover.

Het is niet zonder belang vast te stellen dat de specifieke intertekstualiteit steeds optreedt in de personagetekst van de *Reinaert*. Voor alle in het overzicht opgenomen passages geldt dat er een dier aan het woord is: Ysengrijn, Grimbeert, Reinaert; *niet* de verteller/auteur. Dat is een markant verschil met de specifieke intertekstualiteit in ridderromans als de *Walewein*, welke zich in het algemeen boven de hoofden van de personages en buiten de fictie van het verhaal afspeelt, tussen auteur en publiek. In de *Reinaert* bevinden verwijzingen naar andere dierenverhalen zich telkens in een taalhandeling van de personages. De *renarratio* door Reinaert van verhalen als die over de kruinschering, over de visvangst op het ijs, over de wolf bekneld in het gat, geschiedt binnen het kader van een biecht. Daarmee worden het ‘zonden’, die evenwel met behagen en soms in grote uitvoerigheid door de biechteling worden ‘beleden’, wat de hyprocisie van de vos suggereert.

Doordat het in de *Reinaert* de personages zijn die de verwijzingen hanteren, interpreteert het publiek ze op twee niveau's. Ten eerste worden ze, zijnde afkomstig van een *personage*, binnen de fictie van het verhaal beleefd (verhaalintern). Door de verwijzingen worden de verhaalgebeurtenissen geïncorporeerd in de ‘fabel’ van *Reinaert*. Op dit niveau is er geen verschil met de nevenepisoden zonder episch antecedent buiten de *Reinaert*. Net als het overspel en de verkrachting behoren bijvoorbeeld de worstdiefstal en de moordaanslag op Cuwaert tot de vertelde (voor)geschiedenis van de *Reinaert*. Ten tweede interpreteert het publiek de verwijzingen buiten de fictie van het verhaal, als intertekstuele verbinding afkomstig van de *auteur*. Dit is het niveau van

de reflectie, het niveau waarop het publiek zich de verschuivende perspectieven, de verdraaiingen bewust wordt, en uiteindelijk ook de strekking van het verhaal.

Besluit

Als we een voorlopige balans opmaken, dan kunnen we stellen dat de specifiek-intertekstuele verbindingen in de *Reinaert* zich lijken te beperken tot de dierenepiek.³⁵ De generische intertekstualiteit is vooral gericht op de ridderepiek - met name op het verraderscomplex daarbinnen, wat niet verwonderlijk is gezien de in de *Reinaert* voortdurend gethematiseerde tegenstelling tussen schijn en werkelijkheid, tussen leugen en waarheid, tussen woorden en daden. Ook over de functie van de intertekstualiteit zijn enkele hypothesen geformuleerd. Eén vraag is tot nu toe echter onbeantwoord gebleven. In welke taal heeft het *Reinaert*-publiek de dierenverhalen gekend waarop Willem zinspeelt?

Uit het overzicht in de vorige paragraaf blijkt dat de overgeleverde pendanten (daar opgevat als representant van de feitelijke epische antecedenten) in het Latijn en vooral het Oudfrans geschreven zijn, echter niet in het Middelnederlands. De auteur van de *Reinaert* heeft mogelijk ontleend aan de *Ysengrimus* en een versie van de *Romulus*. Uit niets blijkt echter dat zijn publiek deze Latijnse teksten gekend heeft. Daarmee lijken de Oudfranse Renart-branches zich als feitelijk episch antecedent aan te dienen. Tenzij we zouden aannemen dat deze branches in het Middelnederlands vertaald zijn maar sedertdien verloren zijn gegaan. Dit suggereert bijvoorbeeld Lulofs, als hij het heeft over ‘verwijzingen [...] naar andere Reinaert-avonturen die in het Middelnederlands niet of nauwelijks zijn bewaard, maar die toen gekend moeten zijn en die toen mondeling of schriftelijk waren overgeleverd’. Als bezwaar tegen deze veronderstelling kan aangevoerd worden dat zij alleen overeind blijft met inachtneming van een flinke dosis toeval. De toevalligheid dat deze Middelnederlandse Reinaert-verhalen niet zijn overgeleverd lijkt evenwel sterk op de toevalligheid die men ten aanzien van de oorspronkelijke Middelnederlandse Arturromans als de *Walewein* en de *Moriaen* niet meer wenst te accepteren, namelijk dat zij letterlijke vertalingen zijn van spoorloos verdwenen Oudfranse originelen. De handschriftelijke overlevering lijkt dus te wijzen in de richting van een *Reinaert*-publiek dat bekend was met Oudfranse dierenverhalen. Deze veronderstelling kan met enkele andere aanwijzingen verder ondersteund worden.

Het gegeven dat het publiek weet dat *Nobel die coninc* een leeuw is (zie boven), duidt op vertrouwdheid met juist de Oudfranse literaire tra-

35 Gegeven het voorafgaande betoogt Wackers 1993 mijns inziens ten onrechte ‘daß die Erzähltechnik des *Van den vos Reynaerde* beim Publikum kein literarisches Vorwissen annimmt’ (p. 154).

ditie, niet met een inheems-Vlaamse mondelinge traditie. Voorts betoogt R. Zemel dat vs. 86-87 *Heere, dit kennen noch die beste / Die te hove zijn comen* - uitgesproken door de klagende wolf - een subtiële toespeling op de passage van de zuiveringseed bevatten:

Immers waarom beroept Ysengrijn zich op ‘die beste’ als getuigen van een rechtshandeling? Een dergelijke handeling werd toch aan het hof voltrokken en dan zou de wolf toch wel de koning zelf als getuige hebben genoemd? Deze vragen lijken misschien vergezocht, maar wanneer we bedenken dat indertijd de koning niet aanwezig was bij de mislukte eedsaflegging, zoals die beschreven is in br. Va (i.c. vs. 1043-44), dan moeten we met de mogelijkheid rekening houden dat Ysengrijn hier met opzet ‘die beste’ noemt.³⁶

In verband met deze toespeling wijst Zemel erop dat het besluit tot het afleggen van een reinigingseed indertijd door *die beste*, [=de aanzienlijkste baronnen] genomen is, hiertoe opgeroepen door koning Nobel. In *L'Escondit* lezen we immers:

Li lions a le chef drecié:
 ‘Alés fait il, vos qui ei estes
 Li plus vaillant, les granor bestes!
 Si jugiez de ceste clamor.’
 (br. Va vs. 498-501)³⁷

[=De leeuw hief zijn hoofd en sprak: Gaat, gij die hier aanwezig zijt, dapperste en grootste der dieren, en oordeelt over deze klacht]

Dergelijke details zijn zo specifiek voor de Oudfranse tekst, dat ik me afvraag of ze in een Middelnederlandse vertaling bewaard zouden zijn gebleven. Een directe toespeling op branche Va zonder de tussenschakel van een vertaling lijkt waarschijnlijker. Tenslotte mag als *circumstantial evidence* evenmin onvermeld blijven dat in Willems dierenroman het hondje Cortoys *claghede den coninc in francsoys* (vs. 100), hetgeen blijkens de reactie van Tibeert en Grimbeert door de overigens Vlaamstalige hovelingen goed begrepen wordt.³⁸ Zonder nu meteen de situatie aan het hof van koning Nobel in elk opzicht te projecteren op het milieu waarin de *Reinaert* oorspronkelijk werd gerecipieerd, kan in ieder geval worden vastgesteld dat tweetaligheid binnen dat milieu geen onbekend fenomeen was.

Willem heeft zijn dierenroman hoofdzakelijk geschreven op basis van de Oudfranse Renart-branche *Le Jugement*. Blijkens de proloog van de *Reinaert* ergerde het de dichter *Dat die avonture van Reynaerde / In dietsche onghemaket bleven* (vs. 4-5), en wel zozeer:

- 36 Ik baseer me op een interne publicatie (Amsterdam VU), waaruit ik juist vanwege de onbereikbaarheid citeer (aant, 64); zie ook Zemel 1991, stelling 8. De bewuste verzen uit br. Va luiden: *Li lions mande le lipart / Qu'il viegne de la soue part* (1043-1044) [=De leeuw droeg de luipaard op om in zijn plaats te gaan].
- 37 R. Zemel, interne publicatie (Amsterdam VU), aant. 12.
- 38 Vgl. Lulofs 1983, 205; Janssens e.a. 1991, 217.

Dat hi die vijte [dede] soucken
 Ende hise na den walschen boucken
 In dietsche dus hevet begonnen
 (vs. 7-9).

Over de interpretatie van de proloog is veel en heftig gediscussieerd, zonder dat dit tot een consensus heeft geleid. Ik laat de complicerende varianten in de overgeleverde redacties (met name die in vs. 6, waarin een tweede dichter wordt genoemd) nu buiten beschouwing. Het is echter niet onbelangrijk in dit verband te wijzen op *die avonture van Reynaerde* (meervoud) in de hierboven geciteerde Comburgse redactie. Ik ben geneigd om die variant vanwege de correspondentie met *die vijte* twee verzen verder voor oorspronkelijk te houden. Dit zou kunnen betekenen dat Willem in de aangehaalde verzen meedeelt dat zijn *Reinaert* de eerste Vlaamse op-schrift-stelling is van vossenavonturen. Vandaar misschien ook de nadruk op de tegenstelling *dietsch - walsch*: niet in het Diets beschreven avonturen nu in het Diets begonnen naar Franse handschriften. Deze uitdrukkelijke vermelding zou bevreedden indien we aannemen dat Willem voortborduurde op Middelnederlandse vertalingen van Oudfranse Renart-branches.

Als het publiek de Oudfranse dierenverhalen kende, en dus ook de voorbeeldtekst van de *Reinaert*, dan zou tevens duidelijk worden waarom Willem zich niet heeft beperkt tot het eenvoudig vertalen van *Le Jugement*, toch een tekst met niet geringe literaire kwaliteiten.³⁹ In plaats daarvan heeft hij nachten doorwaakt en een nieuw ‘slot’ geschreven van ruim 1600 verzen (bijna de helft van het totale aantal verzen) dat het Oudfranse slot van circa driehonderd verzen vervangt. Hierin weet de vos op briljante wijze aan zijn terechtstelling te ontsnappen en het hof zijn bedrog kenbaar te maken. Volgens Varty is hetzelfde procédé werkzaam bij de genese van de Renart-branches:⁴⁰

Il apparaît aussi que l'anthologiste-conteur préfère employer (ou renouveler plus ou moins bien) une matière bien connue de son auditoire avant de lui faire entendre sa propre contribution au corpus renardien. [...] Cette technique est également utilisée par les auteurs de plusieurs branches que j'ai décrites comme étant des branches à une histoire. Ceci est des plus apparent dans celles qui débutent à la cour de Noble avec les plaintes déposées à propos de la conduite de Renart.⁴¹

Zo gezien biedt Willem met zijn omwerking een nieuwe oplossing voor een bekend probleem: hoe ontsnapt de vos ditmaal aan zijn terechtstelling? Deze optiek was ook die van Willems publiek voorzover het

39 Vgl. Mann 1988, 149-154.

40 Vgl. voor het volgende Bouwman 1991, 420-421.

41 Varty 1988b, 74.

kennis had van Renart-branches als *Le Jugement*, *Le Duel* en *Renart Médecin*.

Hoewel het laatste woord over deze kwestie nog niet geschreven is, lijken voorlopig de meeste gegevens te pleiten voor een *Reinaert*-publiek dat tweetalig was. Daarmee komen ook de (Gentse) patriciërs weer wat nadrukkelijker in beeld als beoogde publieksgroep (of een van de beoogde publieksgroepen).⁴² Deze Vlaamstaligen leerden - ter wille van contacten met handelspartners en de hoge adel in Vlaanderen - in hun jeugd Frans, en hadden dus toegang tot de hoofse literatuur bij uitstek, de Franse.

42 Vgl. Bouwman 1991, 421-426; Prevenier 1994, 18, 23,; Wackers 1994, 160-161. Zie voor het publiek van de Middelnederlandse Arturromans de bijdrage van B. Besamusca elders in deze bundel.

Literatuur bij A. Th. Bouwman

Arendt, G.-H., *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos 'Van den vos Reynaerde'*. Köln, 1965, diss. Köln.

Besamusca, B., 'Walewein', 'Moriaen' en de 'Ridder metter mouwen'. *Intertekstualiteit in drie Middelnederlandse Arturromans*. Hilversum, 1993, MSB 39.

Bouwman, A. Th., *Reinaert en Renart. Het dierenepos 'Van den vos Reynaerde' vergeleken met de Oudfranse 'Roman de Renart'*. 2 dln. Amsterdam, 1991, NLCM 3.

Bouwman, A. Th. (1993a), 'Omstreeks 1275: "Van den vos Reynaerde" in het Latijn vertaald. Virtuoze woordkunst', in: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse literatuur, Een geschiedenis*. Groningen, 1993, 36-40.

Bouwman, A. Th. (1993b), '[Recensie van] "Van den vos Reynaerde". *Het Comburgse handschrift*. [Uitgeg. door J. Janssens e.a.]. Leuven, 1991', in: *TNTL* 109 (1993), 69-76.

Dufournet, J. & A Méline (ed.), *Le Roman de Renart*. 2 dln. Paris, 1985.

Engels, L.J., 'Reynardus vulpes'. *College gegeven op 26 april 1994 bij het afscheid als hoogleraar Middeleeuwse latijnse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen*. [z.pl. 1994].

Gorp, H. van e.a. (red.), *Lexicon van literaire termen*. 3e herz. en verm. dr. Groningen, 1986.

Heeroma, K., 'De eerste "Reinaert" en zijn voorbeeld', in: K. Heeroma, *De andere Reinaert*. Den Haag, 1970, 10-114.

Heeroma, K. (1970a), "'Ay ay dief Reynaert'", in: *TNTL* 89 (1973), 12-44.

Heeroma, K. (1970b), 'Reinaert en Moriaen', in: *TNTL* 89 (1973), 162-179.

Huygens, R.B.C. (ed.), *Balduinus Iuvenis, 'Reynardus vulpes'. De Latijnse 'Reinaert'-vertaling*. Zwolle, 1968, Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 66.

- Janssens, J.D., *Dichter en publiek in creatiefsamenspel, Over interpretatie van middelnederlandse ridderromans*. Leuven [enz.], 1988, Leuvense Studiën en Tekstuitgaven, Nieuwe Reeks 7.
- Janssens, J. e.a. (ed.), *'Van den vos Reynaerde'. Het Comburgse handschrift*. Leuven, 1991.
- Jauss, H.R., *Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung*. Tübingen, 1959, Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie 100.
- Jonkers, M.C.J.M., *Reynardus en Reynaert. Verkenningen rond de Reynaert-receptie in de 'Reynaerdus Vulpes' van Balduinus, nomine Iuvenis*. [Z.pl.], 1985, diss. Groningen.
- Knapp, F.P., 'Über einige Formen der Komik im hochmittelalterlichen Tierepos', in: *Wolfram-Studien* 7 (1982), 32-54.
- Kuiper, W., 'Dat hi mijn wijf hevet verhoert (A 73)', in: J.J. Th. M. Tersteeg en P.E.L. Verkuyl (red.), *Ik ga daer ic hebbe te doene. Opstellen aangeboden aan prof. dr. F. Lulofs ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen*. Groningen, [1985], 87-104.
- Lulofs, F., *'Nu gaet reynaerde al hutten spele'. Over commentaar en interpretatie*. Amsterdam, 1975, Amsterdamse smaldelen 3.
- Lulofs, F. (ed.), *Van den vos Reynaerde*. Groningen, [1983]. [2e verb. opl. Groningen, 1985].
- Mann, J. (ed.), *Ysengrimus*. Leiden [enz.], 1987, Mittellateinische Studien und Texte 12.
- Mann, J., 'The "Roman de Renart" and the "Ysengrimus"', in: K. Varty (red.), *A la recherche du 'Roman de Renart'*. Dl. 1. New Alyth, 1988, 135-162.
- Martin, E. (ed.), *Le Roman de Renart*. 3 dln. Strasbourg [enz.], 1882-1887, [Fotomechanische nadruk Berlin [enz.], 1973].
- Muller, J.W., *Critische commentaar op 'Van den vos Reinaerde' naar de thans bekende handschriften en bewerkingen*. Utrecht, 1917.
- Muller, J.W., 'Reinaert-studiën, II. Navolging en parodie van heldenepos en ridderroman', in: *TNTL* 52 (1933), 217-263.
- Muller, J.W., *'Van den vos Reinaerde'. Exegetische commentaar*. Leiden, 1942. Leidsche Drukken en Herdrukken, Groote Reeks 2.
- Peperkamp, B., 'Nv hort van Roharde, dem fellen Reynaerde'. Over *Morant und Galie* en *Reinaert I*. In: *TNTL*, 107 (1991), 208-234.
- Prevenier, W., 'Court and city culture in the Low Countries from 1100 to 1530', in: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge, 1994, 11-29.
- Regalado, N.F., 'Tristan and Renart. Two tricksters', in: *L'Esprit Créateur* 16 (1976), 30-38.
- Varty, K. (1988a), 'De l'appellation des branches et des contes des 'Romans de Renart'', in: K. Varty (red.), *A la Recherche du 'Roman de Renart'*. Dl. 1, New Alyth, 1988, 7-12.
- Varty, K. (1988b), 'Les anthologies dans le "Roman de Renart". Le rôle de l'anthologiste-conteur dans la "matière de Renart"', in: K. Varty (red.), *A la Recherche du 'Roman de Renart'*. Dl. 1. New Alyth, 1988, 51-77.

Wackers, P., 'Reynaert-Erzählungen zwischen Literatur und Gesellschaft'. In: *Jahrbuch Zentrum für Niederlande-Studien*, 4. Münster, 1993, 145-163.

Wackers, P., 'Words and deeds in the Middle Dutch Reynaert stories', in: E. Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge, 1994, 131-147.

Zemel, R.M.T., *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse 'Fergus' en de Middelnederlandse 'Ferguut'*. Dl. 1, Amsterdam, 1991, diss. Amsterdam V.U. 1991.